

פרק ז'

כלכלה של ספינת החלל

- **דיויד קורטן** | המערב הפרוע בספינת חלל
- **דונלה מדוז** | עד כאן ולא עוד
- **א.פ. שומאכר** | בעיית הייצור
- **קליפורד קוב, טד הלסטאד וג'ונתן ראו** | אם התמ"ג עולה - למה אמריקה ירודה?
- **הרמן דיילי** | כלכלה בעולם מלא
- **חגי קוט** | כלכלה אקולוגית
- **אריה ארנון ודב חנין** | חלופות למערכת הקיימת: מודל אחר של פיתוח, תפישה אחרת של איכות חיים
- **אמי אטינגר וליה אטינגר** | המשבר הפיננסי כהזדמנות לתיקון עולם

מבוא

לו היינו מוציאים מקראה בנושאים הללו לפני עשור (אם זה היה אפשרי בכלל), פרק זה על הכלכלה היה הקצר ביותר, ואילו כעת הוא בין הארוכים – ועוד קיצצנו מאמרים טובים נוספים מחמת קוצר היריעה. העשור האחרון ידע צמיחה אדירה של כתיבה והגות ביקורתית על התנהלות המשק ותורת הכלכלה הניאו-קלאסית, המוכרת לנו כתיאוריית הקפיטליזם הליברלי. ישנה מידת-מה של אירוניה בהתייחסותנו להעצמתה של הביקורת כ-”צמיחה”, כי הרבה מהביקורת הנ”ל נסובה סביב נושא זה, כלומר, סביב הצמיחה הכלכלית – פירושה, ערכה, ומקומה בתיאוריה, במדיניות ציבורית ובמדדים של חוסן כלכלי.

התיאוריה אומרת שצמיחה היא מעין טוב אבסולוטי: צמיחת המשק משמעה יצירת עושר, יותר טובין ושירותים נמכרים ונקנים, יותר אנשים עובדים, לכלכלה יותר אמצעים לספק את הצרכים של כל אחד, לפתור בעיות חברתיות, סביבתיות, וכו’. הביקורת על רעיון הגיוני זה מוסברת היטב ובהרחבה כאן במאמר המצוין של קוב, הלסטאד וראו, שכותרתו השאלתית רומזת לאחת הבעיות המרכזיות: אם התמ”ג עולה, כלומר, אם יש צמיחה, למה אנו לא מאושרים יותר? מאמרם, יחד עם המאמר של הכלכלן הדגול הרמן דיילי, הם בגדר קלאסיקה של התחום של כלכלה אקולוגית, ומהווים את ליבו של הפרק. מסתבר שמכל קודקודיו של משולש הקיימות – גם סביבה, גם חברה, וגם כלכלה – יש סיבות לפקפק בעליונותו ובתועלתו של רעיון הצמיחה הכלכלית, והתאום הסיאמי שלו, מדד התמ”ג. הסיבה הסביבתית נרמזת בכותרת של מאמרו של דיילי, שטוען שאנו זקוקים לתיאורייה כלכלית שמתייחסת לכך שעולמנו הוא שונה מעולם קדמונו: הם היו קטנים ביחס לעולם הגדול, ואנו (במספר וברמה וקצב צריכה) גדולים בעולם שהולך וקטן, הולך ומתמלא. הפרק נפתח במאמר קצר של דיויד קורטן, המתאר בעזרת מטאפורה מושג שהוזכר לא פעם במקראה (ושהוטבע על ידי קנת’ בולדינג), על פיו בעקבות תמורות חברתיות, כלכליות ותרבותיות אנו הפכנו מבוקרים במערב הפרוע (אופקים אינסופיים, משאבים בלתי מוגבלים, וכו’) לאסטרונוטים בספינת חלל, מקום בו הכל מדוד, קצוב, ומאד מאד מוגבל.

ככלל, חשוב לקבל את האמת מפי כל מי שאומרה, לא משנה מה ייחוסו או מעמדו. אבל כשיש תיאוריה או שיטה שהיא כל כך מקובלת, כל כך שלטת, כמו הקפיטליזם הליברלי, קשה לאנשים ללא קבלות לנסח ולהשמיע ביקורת נוקבת ולזכות באוזן קשבת, או אפילו לשימוע הוגן. לכן חשוב לציין את הרקע של שני המבקרים הללו: דיויד קורטן היה פרופסור למנהל עסקים בבית הספר לעסקים בהרווארד, וייעץ לממשלות ולמפעלי

פיתוח בעולם השלישי, בעיקר באפריקה ודרום אמריקה. הרמן דיילי הוא פרופסור בבית הספר למדיניות ציבורית של אוניברסיטת מרילנד, ובשנים 1988–1994 היה כלכלן בכיר בבנק העולמי. שניהם גדלו והתחנכו על ברכי הכלכלה הניאו-קלאסית, והיו אמונים על שיטתה – עד שראו במו עיניהם כיצד זו איננה מצליחה לפתור את הבעיות האמיתיות של העולם, ואף מחריפה אותן. מכאן פיתחו השניים את הביקורות והחלופות שלהם. מיד לאחר קטעו הקצר של קורטון, "המערב הפרוע בספינת חלל", עוד קטע קצרצר, הפעם של דונלה מדוז, אותה פגשנו בפרק א'. גם היא אישה עם קבלות, הישגים ומעמד: מנתחת מערכות, מעורבת ברבים מהפרוייקטים של הפיתוח בעולם בדור האחרון (היא מתה בפתאומיות מדלקת קרום המוח בפברואר 2001. זוהי כתבתה האחרונה). במאמר הזה היא מנגידה את "צווי הכלכלה" עם דרכי הפעולה של כדור הארץ. כדרכה היא כותבת בצורה כמעט לירית, אך גם חדה כתער, בעת ובעונה אחת. שניהם נותנים טעימה של התמונה הגדולה, אותה מפתחים המאמרים הבאים אחריהם, העומדים על פרטיה ומימדיה השונים.

לאחר מכן הולכים אנו פחות או יותר לפי סדר כרונולוגי וממשיכים עם עוד חבר מראשוני הקבוצה הקלאסית. מחבר נוסף שזכה להרבה תשומת לב וכבוד לרעיונותיו – אי. אף שומאכר, שמוצג במקראה זו עם הפרק "בעיית הייצור" הלקוח מספרו רב-ההשפעה "קטן הוא יפה: מחקר כלכלי לאור ההנחה שלבני-אדם יש חשיבות." למען האמת, כמעט כל פרק מספרו היה ראוי להיכלל באסופה זו, והיינו צריכים לרסן את עצמנו. שומאכר (שעל שמו קרויה מכללה ללימודי קיימות באנגליה) היה כלכלן ממסדי באנגליה במהלך מלחמת העולם השנייה ואחריה, וגם הוא הגיע למסקנות שונות בתכלית ממוריו ועמיתיו. הוא כותב: "פתחתי את דברי באומרי שאחת מן הטעויות הגורליות ביותר של דורנו היא האמונה שבעיית הייצור נפתרה. טענתי שמקור האשליה הזאת טמון באי יכולתנו לעמוד על כך שהשיטה התעשייתית המודרנית, על כל תחכומה האינטלקטואלי, מכרסמת בעצם את הבסיס שעליו היא מושתתת. בלשונו של הכלכלן, היא אוכלת הון שאין לו תחליף, ומטפלת בו בחדווה כאילו היה הכנסה." אם דיילי מצביע על פן סביבתי, וגם מאקרו-כלכלי, בטענתו שהעולם מלא, שומאכר מדגיש היבט מיקרו-כלכלי (שיופיע גם הוא במאמרים אחרים): אוצרותיו של הטבע הם הון וראוי שייספרו ככזה. זהו חלק מהביקורת על התמ"ג ושיטות חשבונאיות אחרות לפיתוח כלכלי. אך שומאכר רחוק מלהיות טכנוקראט. כדברי התת-כותרת של ספרו, עבודתו מוקדשת לנסיון לחשוף את הפנים האנושיות של העשייה הכלכלית, כולל הנושאים של ייצור ותעסוקה.

כבר הזכרנו את המאמר "אם התמ"ג עולה – למה אמריקה ירודה?" של הטריק קליפורד קוב, טד הלסטאד וג'ונתן ראו. הם פורסים בפנינו את כל תולדות רעיון המדידה של חוסן כלכלי, מראים לנו למה הוא כה שגוי, ולכן גם למה אנו זקוקים לאמצעי מדידה

חדשים לקידמה ושגשוג, למה אין לנו אותם, ואיך הללו, אם אכן יתקיימו, התישנו את הנוף החברתי והפוליטי. על הדרך הם מספקים לנו גם תובנות פוליטיות מרתקות, כגון: "אמריקאים מותנים לראות באקולוגיה ובשמרנות חברתית כממלאים מקומות מנוגדים בספקטרום הפוליטי. אבל זוהי בעיקר אשליה אופטית, שמחזקת על-ידי מערכת הנהלת החשבונות הלאומית הבלתי הולמת. העובדה היא שתומכי שני הקצוות מגנים את הדרך שבה המרדף אחר התמ"ג יכול להרוס את התחום שבראש דאגתם. באותה צורה שבה המרדף הופך יערות עתיקים לקורות בניה וחופים למקווי ביוב, כך הוא הופך משפחות למוקדי צריכה ואת הסלון לשטח אש חופשית של שיווק. שני המחנות מדברים מנקודת מבט ערכית נגד המוסר היחסי והאופורטוניזם של השוק..." פיסקה שיכולה לפרנס קורס שלם על קיימות, כלכלה וחברה.

הרמן דיילי, ב"כלכלה בעולם מלא" מסביר למה שיטת הצמיחה הנהוגה במערב איננה רק אנטי-סביבתית, אלא גם בראש ובראשונה לא-כלכלית: "כשהתרחבות הכלכלית מכרסמת יותר מדי במערכת האקולוגית המקיפה אותה, היא מתחילה להקריב הון טבעי (כגון דגים, מחצבים ודלקים מחצביים) ששווי עולה על שווי ההון המלאכותי (כגון כבישים, בתי חרושת וציוד), שמוסיפה הצמיחה. כך אנו מגיעים למצב של צמיחה לא-כלכלית, כפי שאני מכנה אותה, ומייצרים 'רעין' במקום 'טובין'. בדרך זו אנו נעשים עניים יותר, לא עשירים יותר. מרגע שעברנו את הגודל האופטימלי, הצמיחה נעשית טיפשית בטווח הקצר ובלתי אפשרית בטווח הארוך". בסוף מתאר דיילי את השינויים הדרושים להנהגת משק בר קיימא באמת, ומה צפוי לקרות בכמה תחומים כלכליים – התעסוקת, הפיננסי וכו'. זהו חטא ופשע שדיילי ועמיתיו אינם חלק מחובת הקריאה בכל מבוא לכלכלה.

בזאת סיימנו את החטיבה הקלאסית (והבינלאומית) של הפרק – ואנו מתקדמים אל הקולות הישראליים. חגי קוט הוא כלכלן צעיר שאימץ את הביקורות הנ"ל וייצא לאנגליה ללימודים מתקדמים (כי הרי אין מקום בארץ ללמוד גישות שכאלה). הוא השתתף בהקמתו של הפורום הישראלי לכלכלה בת קיימא, וריכז אותו. כאן מופיע מאמר קצר יחסית וכללי על הרעיון של כלכלה אקולוגית. יש לציין שרוב מה שהצגנו עד כה נחשב "כלכלה אקולוגית", וזאת בניגוד לגישה אחרת הנקראת "כלכלה סביבתית". ישנם הבדלים רבים בין השיטות (חומר רב על התחומים והגישות הללו ניתן למצוא ב-<http://ecowiki.org.il>) אך נוכל לומר בגדול שבעוד שכלכלה סביבתית מפתחת דרכים כדי לתמוך משאבי טבע, ולהשתמש בכלי השוק על מנת לשפר את ההתמודדות עם סוגיות סביבתיות (כמו הכנסתן של עלויות חיצוניות לחישובים כלכליים), כלכלה אקולוגית מדגישה את **המגבלות** של השוק, ומבקשת לתחום אותו ולהכפיף אותו לחוקי האקולוגיה. לדוגמה, קוט מצטט את קורטן כשהוא מונה שלושה שינויים בסיסיים המתבקשים מגישה אקולוגית לכלכלה: ייצור פסולת בקצב שהמערכת האקולוגית תוכל

לספוג; ניצול של משאבים מתחדשים בקצב שהמערכת יכולה לחדש אותם; וניצול של משאבים שאינם מתחדשים לפי קצב פיתוחם של תחליפים מתחדשים. השינויים האלה הם כל כך הגיוניים, מחד, וכל כך רחוקים מהמציאות שלנו, מאידך, שקשה לדעת כיצד לפעול. קוט מציע: "נכון, מדובר בשינוי עמוק שכלכלנים, פוליטיקאים ואזרחים צריכים לעשותו, ומפתה לומר שהדבר אינו אפשרי. אך לדעתי עדיף להתווכח אפילו עם כלכלנים ופוליטיקאים מאשר עם כדור הארץ."

המאמר הבא הוא בעצם פרוטוקול ערוך של דו-שיח בין שתי דמויות בנוף השמאל הישראלי - אחד סוציאליסט לא ידוע כסביבתי במיוחד, הכלכלן פרופ' אריה ארנון, והשני סוציאליסט לא פחות, אך עם עבר של פעיל סביבתי, וכעת ידוע כחבר הכנסת "הירוק" ביותר, בעל הישגים מרשימים ופעילות עניפה למען הקיימות - ח"כ ד"ר דב חנין. הדיאלוג לקוח מספרם "מקום לתיקון, שיחות על כלכלה, חברה וסביבה" (הוצאת בבל ומרכז השל, 2004). ייתכן והשילוב 'אדום-ירוק' הוא זר לחלק מהקוראים - חנין ובר הפלוגתא שלו ארנון מבהירים את הקשרים. חנין: "בבסיס תפיסת הקיימות עומדת ההבנה שהמפתח לאיכות החיים שלנו אינו הגידול הכלכלי, אלא מערכת של צדק חברתי - לא ייצור של עוד ועוד סחורות, לא פליטה של עוד ועוד גזי חממה, אלא חלוקה צודקת ונכונה יותר של מה שאנו באמת מסוגלים לייצר".

שניהם נדרשים לתיאוריות של חתן פרס נובל אמרטיה סן, על חירות, ולכן גם פיתוח, כהסרת מגבלות לפיתוח יכולות אנושיות, ולמימוש הכשירויות שלהם. ארנון כותב: "אני עדיין מאמין שהשיטה הסוציאליסטית באמת יכולה לעשות את מה שהקפיטליזם התיימר לעשות, ולהצליח טוב יותר ממנו. היא יכולה ליצור שפע חומרי יחסי, כך שהיכולות (capabilities) של האדם שסן מתאר יתממשו בלי לפגוע בסביבה - דבר שהקפיטליזם התחרותי אינו יכול לעשות.... אסור להתחמק, גם בעולם הציוני שלנו, מלדון מחדש בשאלה של קיום חלופה לקפיטליזם הסמיתיאני: איך אפשר לכוון משטר ששיג פיתוח בר קיימא בדרך אחרת מהדרך הסובייטית, ומהם הלקחים שאפשר ללמוד מהכישלון שהיה? ...אני חושב שהעלאת רמת החיים, בכל המישורים, כשהיא נמדדת נכון, לבני האדם החיים בעולם הרוב וגם למי שחיים בחלקים המפותחים פחות של העולם המפותח, זו עדיין המשימה של המאה ה-21. השאלה איך להתמודד באותה הזדמנות גם עם התחזיות הקודרות מאוד שאנשי הסביבה מביאים לנו, ושמפחידות גם אותי, הופכת את הסוגיה לאתגר כפול".

המאמר שסוגר את הפרק הוא האקטואלי מכולם. הוא נכתב כתגובה למשבר הפיננסי הגדול שפקד את העולם לפני מספר שנים. "המשבר הפיננסי כהזדמנות לתיקון עולם" מאת האחים אמי וד"ר ליה אטינגר, מנסה למלא אחר הכלל הידוע, שמשבר הוא דבר שאסור לבזבז. מספיק זמן עבר כדי להגיע למסקנה שהעולם אכן בזבז אותו (כהזדמנות

לשינוי אמיתי) ולא הקשיב להם ולאחרים בהמלצותיהם, לגבי ניצול המשבר כבסיס לרפורמות מרחיקות לכת. הם מראים כיצד המשבר ההוא, שכביכול היה רק איזו גוזמה או תאוות בצע של קבוצה לא גדולה של מנהלי כספים, בעצם קשור קשר הדוק למשברים הולכים ומחריפים בסביבה ובדמוקרטיה, ושחייבים אנו להתמודד עם כולם: "טיפול במשבר הפיננסי הנוכחי ללא התייחסות למשבר הסביבתי ולמשבר הדמוקרטי יכול לתת מענה לטווח הקצר, אך רק יחמיר את המצב בטווח הארוך. לעומת זאת, הבנה של שורשי המשברים הללו ושל הקשרים ביניהם חיונית לחשיפת הדרכים שיובילו לפתרון יעיל...." בביקורת שלהם על הקפיטליזם, הם אינם יוצאים נגד שוק חופשי. נהפוך הוא: "המשבר הנוכחי מלמד כי קפיטליזם חסר גבולות הוא הגורם מספר אחד המונע מהשוק החופשי לפעול". העובדה שאחוז אחד של אוכלוסיית העולם מחזיק בידיו 40 אחוז מהעושר העולמי, בזמן שמחצית מתושבי העולם – יותר משלושה מיליארד בני אדם – מחזיקים פחות מאחוז אחד מהעושר, מונע מהשוק לפעול באופן חופשי ולטובת כולם. הכסף זורם מעניים לעשירים (רק תחשבו מי משלם אובר-דרפט ומי מרוויח מריבית) וזה יוצר "מעגלי הצלחה למצליחים" שמסלימים ומחריפים את הפערים החברתיים, את ההרס הסביבתי, וגם את המשבר בדמוקרטיה. "מדינות דמוקרטיות יצרו מנגנונים מאזנים כאלה, אבל ברמה הגלובלית היו חסרים מנגנונים דמוקרטיים כאלה. יתר על כן, מוקדי ההון והכוח הפוליטי שנוצרו במערכת הגלובלית סרסו רבים מהמנגנונים הדמוקרטיים המאזנים בתוך מדינות. כיוון שכך, מה שנחוץ היום הוא הרחבת הדמוקרטיה לזירה הבינלאומית והעמקתה בזירה הלאומית."

מתובנות ממאמרים קודמים, כגון שהצמיחה בנוייה על כרסום בהון הטבעי, ושהמבנה הפיננסי של השוק העולמי קובע שרק כ-2 אחוזים מהכסף בעולם מייצגים סחורות ושירותים, וכו', נוכל להבין למה "לראשונה בתולדות האנושות הדור הקיים עני במשאבים ובשירותים של הטבע יותר מהדור שקדם לו." קביעה מדאיגה, ומפחידה. הפתרון? "דמוקרטיזציה של מנגנון השוק החופשי ויצירה של דמוקרטיה כלכלית ומגוון רחב של עסקים חברתיים הם המפתח לרוב החוליים הנוכחיים של השיטה, שהפכה ממשרתם של בני האדם לאדונם."